

*Грицак Х. М.,**аспірант кафедри кримінального права та процесу**Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»*

ОГЛЯД НАУКОВИХ ПОЛОЖЕНЬ ПРО «ПРИНЦИП» ЯК КАТЕГОРІЮ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Анотація. Стаття присвячена огляду основних наукових тверджень про суть та специфіку поняття «принцип» в кримінальному процесу. Окрім того, розглянуто відношення та характер застосування принципу як загальної категорії кримінального процесу до специфіки різного роду діяльності на стадіях кримінального судочинства.

Ключові слова: принципи, форма кримінального процесу, стадії кримінального процесу, керівні ідеї, кримінальне судочинство.

Постановка проблеми. Питання визначення ролі та місця основних принципів кримінального процесу в теоретичних розробках сучасної науки має ключове завдання для розуміння меж та імперативності здійснення відповідних процесуальних дій та всієї діяльності кримінального судочинства. Основою постає відокремлення вимоги та цілі, що є сутністю кримінального процесу. Більш того, дискусійний характер має поєднання специфіки діяльності владних органів на стадії кримінального процесу із принципами, які їм відповідають та якими вони керуються.

Аналіз останніх досліджень. Питанням дослідження визначення основних принципів кримінального процесу та їх впровадження на стадіях кримінального процесу займалися такі вчені: В. Т. Томін, Н. А. Громов, В. В. Ніколайченко, М. М. Полянський, С. Д. Шестакова та інші.

Мета статті полягає у проведенні аналізу основних ідей щодо визначення «принципу» кримінального процесу в наукових теоріях та твердженнях, а також окреслення розуміння значимості принципів кримінального процесу, в їх загальному значенні, на стадіях кримінального процесу та в рамках кримінального судочинства.

Виклад основного матеріалу. У юридичній літературі існує кілька підходів до визначення змісту поняття «принцип». Відповідно до одного з них, принцип – це основний початок, основа певної правової системи [1, с. 151]. Як наголошують деякі автори, він закріплюється в законі як положення основного, керівного характеру [2, с. 34]. Або, іншими словами, принципи права – це його норми фундаментально-го, основоположного, загального характеру [3, с. 69].

Інші бачать в принципі основоположну ідею [4, с. 54]. Свого часу науковець В. Т. Томін писав: «Принципи з'являються в працях класиків марксизму-ленінізму, в програмних документах комуністичної партії, у комуністичній правосвідомості. Таким чином, принципи – це елемент комуністичного світогляду, керівна ідея в галузі кримінального процесу ... » [5, с. 193-194].

Найбільш поширеним підходом до визначення принципу кримінального процесу є той, відповідно до якого під принципами розуміються «закріплені в законі найбільш загальні, керівні положення, які лежать в основі всієї системи кримінально-процесуальних норм і встановленого ними порядку кримінального судочинства. Це найбільш загальні правила кримінального судочинства, керівні нормативні вимоги, що лежать в основі всієї системи норм кримінально-процесу-

ального права і регульованих ними порядку слідчої, судової та прокурорської діяльності.

Так, Н. А. Громов і В. В. Ніколайченко розуміють принципи кримінального процесу як «теоретично обґрунтовані і законодавчо закріплені основні правові положення, які висловлюють демократичну і гуманну сутність кримінального процесу, визначають побудову всіх його процесуальних форм, стадій та інститутів і направляють кримінально-процесуальну діяльність на досягнення цілей і завдань, поставлених державою перед кримінальним судочинством» [6, с. 118].

Узагальнюючи сказане, виділимо головне у визначенні принципів кримінального процесу: це основні (або загальні) керівні правові положення, що виражають сутність кримінального процесу, його ідею, їх реалізація сприяє досягненню цілей і завдань кримінального судочинства.

Порівняння загальнотеоретичних кримінально-процесуальних підходів до визначення принципів дозволяє зробити висновок про їх спільну основу, що базується на тому, як розуміють принцип у філософії. У ній під принципом розуміється першооснова, керівна ідея, основне правило поведінки, підстава системи, центральне поняття, що представляє узагальнення і поширення будь-якого положення на всі явища тієї області, з якої даний принцип абстрагований [7, с. 447]. Перша частина наведеного визначення знаходить відображення як в теорії права, так і в науці кримінального процесу. Друга, що пов'язує зміст принципу зі специфікою області, з якої він виділений, тільки останнім часом дещо невпевнено займає своє місце на сторінках процесуальної літератури.

Те, що добре на рівні високих абстракцій, навряд чи придатне, коли йдеться про вид конкретної діяльності. В аналізованому підході немає специфіки кримінального процесу. Таке розуміння принципів характерне і для інших галузей права. Цей підхід не конкретний, він не дає відповіді на питання про те, як з багатьох основних, керівних норм, що відображають сутність процесу, його ідею, виділити ті, в яких закріплені принципи.

Для з'ясування сутності принципу кримінального процесу необхідно реалізувати діяльнісний підхід, заснований на розумінні кримінально-процесуальної форми, що базується на публічному началі [8, с. 12-14].

У ході наукових досліджень кримінально-процесуальної діяльності визначають ключові моменти, використання яких приводило до її успіху. Отримані результати дозволили закріпити в законі розуміння принципу кримінально-процесуальної діяльності як вимоги до діяльності. Це вже не просто «основні правові положення», а саме вимога, без реалізації якої неможливе досягнення мети діяльності. Ми підкреслюємо цей ключовий момент у визначенні принципу кримінального процесу.

Суть принципу кримінального процесу визначає М. М. Полянський. Він розумів принцип як одну з основних

загальних вимог, якій повинна відповідати діяльність [9, с. 83]. Але і в цьому випадку, як і в розглянутих вище, не було критерію, використання якого дозволило б з маси норм-вимог виділити саме принцип. Цим критерієм є мета кримінально-процесуальної діяльності. Поєднання в єдиному понятті цих двох частин – вимоги і цілі – дозволяє виявити суть принципу кримінального процесу.

Специфіка принципу кримінального процесу полягає в тому, що це не просто вимога, а вимога, що носить імперативний характер, яка висувається до діяльності органів державної влади. У цьому відображається сутність кримінального процесу, його відмінність від інших областей правової діяльності. Саме органи держави в кримінальному процесі є адресатом виконання принципів-вимог. Це впливає з того, що тільки вони виступають як суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності, тільки на них покладено відповідальність за хід і результат діяльності, тільки вони мають найбільш широкі повноваження, в тому числі і з реалізації принципів для досягнення мети кримінально-процесуальної діяльності.

Сказане не дозволяє нам погодитися з Н. А. Громовим і В. В. Ніколайченком, які вважають, що принципи кримінального судочинства адресовані громадянину і відповідним державним органам. Можливо, це прийнятно для цивільного процесу, де переважає загально-дозвільний тип правового регулювання, що дає високий рівень свободи для розсуду, саморегулювання особистості, але не для кримінального, в рамках якого, в першу чергу, реалізується публічний інтерес.

У теорії права виділяють три основні функції принципів права – пізнавальну, інформаційно-ціннісну та регулятивну [10, с. 105]. Видається, що для кримінального процесу, через його специфіку як виключно регламентованої діяльності органів держави, найважливішою з них є саме остання – регулятивна. Реалізація цієї функції виключає свавілля при здійсненні кримінально-процесуальної діяльності, вводить її в чітко окреслені рамки, гарантує досягнення цілей кримінально-процесуальної діяльності за умови виконання принципів. Іншими словами, принципи – це найважливіший регулятор кримінально-процесуальної діяльності.

Розуміння принципу як норми загального, керівного характеру привело окремих авторів до висновку про те, що форма кримінального процесу виникає раніше, ніж процесуальні принципи [11, с. 51]. При такому розумінні принципу виходить, що форми як такої немає, існує стихійна, ні на чому не заснована і ніяк не керована діяльність. Подібне не відповідає людській природі. Перш, ніж приступити до будь-якої діяльності, людина повинна спочатку обдумати її, зрозуміти, навіщо вона потрібна, що і як потрібно зробити, щоб отримати результат. Зрозуміла їм сутність діяльності, відображена в регуляторі-принципі, і дозволяє конструювати кримінально-процесуальну форму. У цьому випадку мова йде про суб'єкта, уповноваженої приймати закон. Отже, форма процесу неможлива без принципів.

Непряме підтвердження правильності такого розуміння ми знаходимо і в аналізованій роботі С. Д. Шестакової «Законодавець не надає нормам загальний характер, а визнає його за ними ...». Значить, принципи вже існували, як результат наукової, нормотворчої діяльності, саме їх реалізація в законі і є зовнішній прояв певної процесуальної форми.

Форма і принципи – це нерозривне ціле. Принципи – це життя форми в діяльності, те, що робить форму реальною. Ми не можемо прийняти позицію, згідно з якою поява форми – це поява діяльності, що призводить до появи

принципів. Прийняти таке твердження означає погодитися з тим, що форма і є діяльність, тоді як діяльність – зміст форми. Щоб її організувати відповідно до форми, потрібні принципи.

Наводячи свої аргументи, ми виходимо з того, що форма будь-якого процесу – це узагальнена абстракція, яка вербально виражає сутність, принципи ж більш конкретні, вони – вираз певних сторін і проявів сутності. Саме принципи роблять абстракцію дійсною при реалізації їх у діяльності.

Зі сказаного можна дійти висновку: форма діяльності та принцип складають нерозривну єдність, одне без іншого не існує. В даний час в якості принципу кримінального процесу можна розглядати тільки те положення, яке закріплено в законі.

Інший, пов'язаний з розглянутим, дуже важливий момент – питання про закріплення сутності принципу в нормі права. У літературі є висловлювання про те, що зміст принципу не може і не повинно бути вичерпно визначено в джерелі права [12, с. 136], оскільки принцип є самостійним нормативно-регулятивним засобом.

Н. І. Газетдінов солідарний з С. Н. Кожевниковим і А. П. Кузнецовим в тому, що до числа принципів можна віднести твердження «Все не заборонене законом дозволено». Цей та інші подібні принципи не закріплюються безпосередньо, а слідує з аналізу значного числа норм [13, с. 27].

На нашу думку, якщо це і принцип, то він застосовний в інших галузях права, але тільки не в кримінальному процесі. Якщо в такому ракурсі розглядати тлумачення норм кримінального процесу, то немінучий прямо протилежний висновок – все, що закріплено в нормах КПК, дозволено, а не навпаки. Дозволити зворотне – зруйнувати цілісність кримінально-процесуальної діяльності, що неприпустимо там, де можливі порушення можуть заподіяти істотну шкоди законним інтересам учасників процесу.

Виведення змісту принципу шляхом тлумачення норм може призвести до того, що зважаючи на свої, своєрідно витлумачені інтереси, представники органів держави зроблять таку інтерпретацію і будуть застосовувати його так, що від гарантій прав і законних інтересів громадян не залишиться ні сліду.

Отже, важливість нормативного закріплення принципів кримінального процесу обумовлена також сферою відносин, регламентованих нормами кримінально-процесуального права. При розслідуванні кримінальних правопорушень передбачена можливість втручання органів держави в особисте життя громадян, причому в окремих випадках обмеження конституційних прав може бути дуже значним.

Тлумачення норм права – прерогатива теоретиків, але не практиків. Виявлене в процесі дослідження може правильно відображати сутність діяльності, відповідати законам пізнання і, отже, реалізуватися в практичній діяльності. У цьому випадку сформульована сторона сутності дозволяє глибше зрозуміти сенс діяльності, на основі більш правильно зрозумілого і ефективно її організувати. Якщо зрозуміле стає принципом, то для всіх суб'єктів правозастосування запропонований дослідником зміст стане принципом після його законодавчого закріплення в нормі права, а цьому передують велика робота по апробації запропонованого та обґрунтуванню необхідності внесення його в норму права як принципу.

Розуміння цього моменту є дуже важливим для кримінального процесу. У ньому мають бути встановлені жор-

сткі межі дискреційних повноважень органів держави для забезпечення досягнення ними строго визначених в законі цілей. Тут правові засади чітко проявляють характер імперативних вимог, що застосовуються до діяльності суб'єктів кримінального процесу та кримінально-процесуального доказування. Орієнтувати останніх на застосування принципів, прямо не сформульованих у законі, «означало б свідомо вносити хаос і дезорганізацію в їхню діяльність» [14, с. 93].

Досить значимим для розуміння принципу є також твердження про те, що принцип повинен регламентувати діяльність на основних стадіях процесу або в центральній стадії судового розгляду. Така ідея не має єдиного погодження серед науковців. І. Б. Михайлівська вважає, що принцип має значення в будь-якій зі стадій процесу. Правда, форми його дії можуть бути різними, оскільки відчутним є вплив специфіки завдання, що стоїть перед конкретною стадією процесу, але принцип, якщо він не носить декларативний характер, завжди буде певним орієнтиром у виборі засобів досягнення бажаної цілі [15, с. 117-118].

Окреслюючи межі дії принципу в конкретній стадії і пояснюючи їх визначальне значення, О. В. Волколупов вказує, що вони залежать від зміни складу посадових осіб, їх правового статусу. Особливості процедури стадії в значній мірі залежать від сукупності принципів, які на цій стадії діють [16, с. 10].

Зміна складу посадових осіб, їх правового статусу не може впливати на те, які принципи і в якому обсязі повинні реалізовуватися в рамках тої чи іншої стадії. У даному випадку слідство видають за причину. Причина ж криється в специфіці цілей, що стоять перед суб'єктом на певній ділянці роботи. У кримінальному процесі тільки в двох стадіях реалізуються пізнавальні цілі – це стадія попереднього розслідування і стадія судового розгляду. Отже, ряд пізнавальних принципів, який в них реалізується, повинен бути однаковим, однакові повинні бути і межі їх реалізації. Застосування інших принципів визначається особливостями організації та здійснення пізнавальної діяльності на стадіях попереднього розслідування і судового розгляду. Перед іншими стадіями процесу не ставиться мета встановлення обставин, що підлягають доказуванню, у них інше призначення. В їх рамках, як правило, проводиться тільки оцінка знань для з'ясування законності та обґрунтованості прийнятого рішення.

Висновки. Таким чином, якщо рішення питання про сферу дії принципу пов'язувати зі специфікою розв'язуваних в рамках стадії цілей, то не буде підстав для твердження, що принцип має значення в будь-якій стадії процесу. Таким чином, справедливо виділити наступні основні моменти розуміння принципів кримінального процесу:

- 1) принцип кримінального процесу – це вимога до діяльності;
- 2) ця вимога, адресована для виконання органам держави;
- 3) це вимога, яка повинна бути зафіксована в нормі кримінально-процесуального законодавства;
- 4) характер цієї вимоги повинен бути безпосередньо пов'язаний з цілями кримінально-процесуальної діяльності, реалізація вимоги повинна гарантувати їх досягнення;
- 5) принцип повинен регламентувати діяльність в основних стадіях процесу або в центральній – стадії судового розгляду.

Викладене розуміння принципу кримінального процесу дозволяє зауважити публічний характер кримінально-процесуальної форми кримінального процесу, що виявляється в діяльності через принципи, реалізація яких гарантує досягнення цілей процесу, встановлення всіх обставин, що підлягають доведенню. Як бачимо зі сказаного, принцип серед усіх ключових понять процесу займає одне з вищих ієрар-

хічних місць, як прояв сутності процесу зовні, в діяльності.

Слід погодитися в тому, що кримінально-процесуальна діяльність являє собою складне, багаторівневе утворення. Проте з цього зовсім не випливає, що методологічно правомірно говорити про принципи не тільки кримінального процесу в цілому, але й про принципи досудового та принципи судового провадження, про принципи тієї чи іншої стадії, про принципи обвинувачення, захисту, допиту, обшуку і т. д.

Відтак, обсяг поняття має відображати сутність досліджуваного. Поняття принципу не може відображати і суть процесу, і суть окремого слідчої дії. Провадження (здійснення) слідчої дії підпорядковується певним вимогам, які, безумовно, не повинні суперечити принципам процесу. Якщо при вчиненні слідчої дії були порушені вимоги закону, то результат її визнається неприпустимим. А якщо було порушено принципи кримінального процесу, то результат процесу визнається нікчемним.

Література:

1. Явич Л. С. Общая теория права. – Из-во Ленингр. ун-та, 1976. – 286 с.
2. Ронжин В. Н. О понятии и системе принципов социалистического права // Вестник Моск. ун-та. – Серия 11. Право. – 1977. – № 2. – С. 34; Якуб М. Л. Демократические основы советского уголовного-процессуального права. М., 1960. – С. 26; Громов Н. А., Николайченко В. В. Принципы уголовного процесса, их понятие и система // Государство и право. – 1997. – № 7. – С. 34.
3. Талалаев А. Н. Общепризнанные принципы и нормы международного права (конституционное закрепление термина) // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 11. Право. – 1997. – № 3. – С. 69.
4. Уголовный процесс: [учебник] / Под ред. В. П. Божьева. М., 2005. – С. 54; Смирнов А. В., Калиновский К. Б. Уголовный процесс. – СПб., 2005. – С. 74.
5. Томин В. Т. О понятии принципа советского уголовного процесса // Труды Высшей школы МООН РСФСР. Вып. 12. М., 1965. – С. 193-194.
6. Кузнецова Н. В. Принципы российского уголовного процесса: система, взаимосвязь и пределы // Пятьдесят лет кафедре уголовного процесса УрГЮА (СЮИ): материалы Междунар. науч.-практ. конф., г. Екатеринбург, 27–28 января 2005 г.: в 2 ч. Ч. 1. – Екатеринбург, 2005. – С. 489.
7. Философский словарь. Изд. 5-е / Под ред. И. Т. Фролова. – М., 1986. – С. 382; См. также: Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. 2-е изд., испр. и доп. – М., 1975. – С. 447.
8. Барабаш А. С. Публичное начало российского уголовного процесса. – СПб., 2009. – С. 12-14.
9. Полянский Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса / Под ред. Д. С. Карасева. – М., 1956. – С. 83; Оболонский А. В., Курашвили Б. П. Проблемы общей теории социалистического государственного управления. – М., 1981. – С. 79-80.
10. Алексеев С. С. Проблемы теории права: курс лекций: в 2 т. Т. 1: Основные вопросы общей теории социалистического права. – Свердловск, 1972. – С. 105.
11. Шестакова С. Д. Состязательность уголовного процесса. – СПб., 2001. – С. 51.
12. Демидов И. Ф. Принципы советского уголовного процесса // Курс советского уголовного процесса. Общая часть / В. Б. Алексеев и др.; под ред. А. Д. Бойкова, И. И. Карпеца; Всесоюзный научно-исследовательский институт проблем укрепления законности и правопорядка. – М., 1989. – С. 136; Савицкий М. Я. К вопросу о системе принципов советского уголовного процесса // Советское государство и право. – 1950. – № 1. – С. 25.
13. Газетдинов Н. И. Понятие, сущность и социальная ценность принципов уголовного судопроизводства // Российский судья. – 2007. – № 10. – С. 27.
14. Зажичкий В. И. Правовые принципы в законодательстве Российской Федерации // Государство и право. – 1996. – № 11. – С. 93.
15. Михайловская И. Б. Цели, функции и принципы российского уголовного судопроизводства. Уголовно-процессуальная форма. – М., 2003. – С. 117-118.
16. Волколуп О. В. Система уголовного судопроизводства и проблемы ее совершенствования. – СПб., 2003. – С. 10.

Грицак К. М. Обзор научных положений о «принципе» как категории уголовного процесса

Аннотация. Статья посвящена обзору основных научных утверждений о сути и специфике понятия «принцип» в уголовном процессе. Кроме того, рассмотрены отношения и характер применения принципа как общей категории уголовного процесса со спецификой различного рода деятельности на стадиях уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: принципы, форма уголовного процесса, стадии уголовного процесса, руководящие идеи, уголовное судопроизводство.

Hrytsak Kh. Review of scientific statements about the „principle” as a category of criminal procedure

Summary. The article provides an overview of basic scientific ideas about the nature and specificity of the concept of „principle” in the criminal procedure. In addition, examined attitudes and character of the principle as a general category of criminal proceedings to the specifics of different kinds of stages in criminal proceedings.

Key words: principles, form the criminal process, stage of the criminal process, guiding ideas, criminal procedure.